

Kas minevikku saab ellu äratada?

TÖNU ÕNNEPALU

Milleks seda üldse vaja on – elustada minevikku? Mida temaga peale hakata? Nojaa, et õppida mineviku vigadest jne. Võib-olla, jah. Kuigi ma pole märganud, et seda väga süstemaatiliselt tehtaks. Mineviku „vigu“ või siis, vastupidi, seda kõike, mis „vanasti oli parem“, tuuakse ette pigem oma tulevikuplaanide, -visioonide ja soovide toetuseks, ühesõnaga eneseõigustuseks. Selleks on minevik või siis ka juba ajalugu (s.o teadmine minevikust, mitte minevik ise) ammendamatu varasalv. Aga ma ei räägi sellest. Soov, täiesti ebaratsionaalne, muidugi, et olnud päevad, kasvõi hetkeks tõuseksid olematusest, et me näeksime neid päriselt – kuuleksime, haistaksime, tajuksime –, on hoopis teisest puust. Selle taga on mingi isiklik hingeline vajadus. Me ju teatavasti sealt läinud aegadest tuleme, me oleme üleni minevikust tehtud, nii meie keha kui meie vaim (ehk siis arusaamad, teadmised, mälestused, ideed) ja meid võib salamahti vaevata tunne, et miski läks seal valesti. Vaat, kui nüüd saaks, kasvõi korraks, minna sinna tagasi, tuletada see *kõik* korraga meelde, siis saaks selle kunagi umbe läinud sõlme imelihtsalt lahti tõmmata. Ta hargneks iseenesest, meie nüüdse tarkuse valgel, ja me oleksime vabad. Muuseas minevikust. Kas minevikuihalus pole alati ka minevikust vabanemise ihalus?

Aga no mis seal siis keerulist on? *Oma* minevikku, oma elu me ju ometi mäletame. Me võime iga hetk sulgeda silmad (pole isegi neid sulgeda vaja) ja kõndida läbi ühe mineviku toa, tunda isegi selle lõhna, näha seal teisi inimesi, nad võivad isegi uuesti öelda neid sõnu või teha neid liigutusi, mida nad kord tegid. Meie mälu on võimas ajamasin! Ja samas nii vilets. See, mida me mäletame, on heal juhul üks promill, tegelikult vist veel väiksem osa minevikust, kui arveldada ka ainult ajas, mitte muljetes ja tajudes. Massiivselt valdav osa meie oma olnud hetkedest on kadunud pimedusse, mälu musta kardina taha. Mälu esmane funktsioon on unustus. Suurem jagu tuleb ära unustada, et üldse midagi meelde jääks. Absoluutne mälu oleks tappev koorem.

Selle suure ja valdava unustuse kinnituseks võib minu pärast sirvida lapsepõlve fotoalbumit. Minu lapsepõlves, läinud sajandi kuuekümnendatel-seitsmekümnendatel aastatel ei tehtud veel nii hirmus palju fotosid, kui peres just ei olnud fotograafi. Meil ei olnud, aga vastas üle Vikerkaare tänava elas Kala-proua. Miks ta oli proua, raske öelda, sest rohkem prouasid meie tänaval justkui ei elanud. Teisi nimetas vanaema lihtsalt nime pidi, olenevalt suhete lähedusest kas ees- või perekonnanime pidi. Senny-tädi, Glaubergi-tädi. See „tädi“ oli mõeldud minu kui lapse jaoks, viisakuse

Tõnu Õnnepalu (1962), kirjanik, tonu.onnepalu@gmail.com

*Õdede Pille ja Urvega lapsepõlvekodu aias Pääskülas.
Autori erakogu*

pärast. Prantsusmaal ütlevad lapsed *Monsieur* ja *Madame*, kui nad võorastest onudest-tädidest räägivad, meil on onu ja tädi. Proua Kala ei olnud Kala-tädi, kuid minu jaoks oli ta fotograafitädi. Huvitaval kombel ma eriti ei mäleta neid pildistamisi. Aga need toimusid. Fotod on alles. Küll ma olen seal õdede vahel rippkiiges, küll ema käekõrval pojengipõõsaste juures. Kuidas ma neid pilte ka ei jõllitaks, too päev, too hetk mulle ei meenu. Meenuvad küll need pojengid, mis olid hiljemgi olemas, meenub ema, nagu ta oli nooremana kui viimastes mälestustes. Sest teatavasti kipuvad meie mineviku inimesedki ära kaduma selle pildi taha, mis neist jääb meie mällu kõige viimasena. No vanaema oli muidugi alati „väga vana“, ürgvana, kortsus näoga, kuigi ta oli, kui ma nüüd arvutan, vaid seitsmekümnene mu esimestes võimalikes mälestustes temast. Ta oli sündinud 1895.

August Kitzbergi „Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestustest“ on mulle alaliseks meelde jäänud üks liigutav ülestunnistus. Kitzberg ütleb, et ta ei mäleta oma ema nägu. Ta oli laps, kui ema suri, ja emast ei olnud ühtegi pilti. Fotograafia oli küll juba täiesti olemas, aga mitte kõik ei lasknud ennast veel üles võtta, peeti kas kalliks või ülearuseks. Sakste värk. Nendel ripuvad mõisaseintel surnud sugulaste mustunud portreed nagu vaimud. Kas nad sellepärast mäletavad neid rohkem? Keeruline küsimus! Mõnes mõttes need minevikujäädvustused ju segavad meid mäletamast. Nad trügivad mälu asemele. Kui ma mõnda lapsepõlvekaadrit olen küllalt kaua jõllitanud, hakkab mulle tunduma, et mäletangi seda päeva ja olukorda. Tegelikult – vist ikka ei mäleta.

Emaga.

Autori erakogu

Aga liikuvad pildid? Minu lapsepõlvest ei ole ühtegi filmikaadrit, kuigi kitsasfilmikaamerad olid juba täiesti olemas. Aga ühtegi filmitädi ega -onu meie tänaval ei elanud. Huvitav oleks teada, kuidas tulevikus mäletavad oma lapsepõlve praeguse aja lapsed, kelle elust ja kasvamisest jääb tohutul hulgal pildi- ja videomaterjali. Kui muidugi jääb. See pole sugugi kindel, isegi ilma hüpoteetiliste hävitavate katastroofideta. See digitaalne kunstmälu vajub samamoodi kokku omaenda raskuse all nagu inimälu, kui ta on liiga massiivne. Me teame ju, et juba lähiminekü pildilaviinist on raske midagi üles leida. Ja kas need tuhat (või mis tuhat, mitu tuhat!) pilti, mis meil on oma arhiivis ühest läinud aastast, kas need tuletavad meile rohkem meelde kui kaks-kolm või kümme? Kvantitatiivselt, jah, rohkem päevi, sündmusi, olukordi, aga kvalitatiivselt, olemuslikult – tegelikku elu, mida me elasime? Sellest on meil ikka mingi üldine tunne ja aisting, mida hoiavad üleval üksikud *flash*'id, välkvõtted, mis on meie elavas mälus, mitte pildidel, olgu liikumatutel või liikuvatel. Samas pole võimatu, et üks foto tuhandest äratav meid tõesti surnuist üles tõelise mälestuse ja siis on see täiesti elav, valdav, selles on rohkemgi elu kui elus endas.

Siit jõuangi ma kunsti juurde. On selge, et ma ei räägi ajaloost, ajalooteadusest. Ajalooteadus ei tegele mineviku elluäratamisega, kuigi tema olemasolu ja köitvuse taga võib siiski olla, kasvõi teadvustamata kujul, see ürgne ja igavene soov, et läinud päevad elavana oma „hauast“ kerkiksid. Aga teadlikul kujul tegeleb ajalugu siiski minevikust teada saamise, selle teadmise mõtestamise ja korrastamise, mitte mineviku

reanimeerimisega. See ülesanne on jäetud kunstide – filmikunsti, (ajaloolise) romaani – kanda. Minevikus oli populaarne ka ajalooaineline maalikunst. Kes poleks näinud neid tohutuid pannoosid, millele kunstnikud on värviküllaselt kandnud oma kujutluse mõnest minevikusündmusest, olgu piiblistseenist või lahingust. Kehad, rüüd, poosid, ilmed, esemed, loomad, puud ja linnud – kõik püüavad tekitada elavuse illusiooni. Väga võimalik, et minevikuinimeste, nende kunstnike kaasaegsete jaoks need pildid elasidki. Me ei oska ennast kujutleda liikuvate piltide eelse aja inimese pähe ja hinge. Ta võis ju kontemplerida seda pannood minuteid ja tunde, nii et see läiski tema peas liikvele. Ta justkui käiski ära tolles ammu kadunud ajas. Nüüd paneb meid, ajalooeadlikke vaatajaid, vahel muigama nende maalide anakronistlikkus. Piiblitegelased kannavad neil hoopis hilisemate sajandite rõivaid, enamasti pildi maalimise aegseid, tõsi, teatud eksootiliste modifikatsioonidega, mis peavad rõhutama nii seda, et sündmus toimus ennemuistsel ajal, kui ka seda, et ta toimus kaugel maal. Hilisemas ajaloos, ütleme, kaheksateistkümnendal, üheksateistkümnendal sajandil, ajalooeaduse ja ajalooeadlikkuse edenedes, muutusid kostüümid piltidel muidugi ajastutruumaks, antiigis kanti ikka toogasiid jne. Kokkuvõttes oli see muidugi lihtsalt anakronismi uus etapp, „ajastutruu stilisatsioon“.

Nüüd on meil siis nende vähem või rohkem naiivsete piltide, maalide ja gravüüride asemel ajastutruud ajaloofilmid. Nende eelarved on tihti kosmilised, sest kogu selle kadunud maailma rekonstrueerimine – hooned, kostüümid (eriti kostüümid!), parukad, hobused, relvad – kõik see maksab ja kõik see peab olema materiaalne, või noh, vähemalt pidi, eks varsti libise jäme ots rohkem võib-olla tehisaru loodud illusioonide kätte ... Kõige imelikum selle juures on aga see, et me kaldume neid butafooriaid uskuma. Nojah, ega filmivaataja ju peagi kogu aeg pilti analüüsima ja filmi realiteetidest vigu otsima. Ta läheb muinasjuttu sisse. Antud juhul minevikumuinasjuttu. Muinasjutud klassikalisel kujul toimuvadki minevikus (ammu-ammu, ükskord ennemuiste jne), see on omamoodi nende tõeproof, ehtsuse garantii. Siiski on neil arvukatel suurejoonelistel ajaloofilmidel õnnestunud vormida ka meie ajalooeadvust. Kas me ei hinda mõnda rekonstruktsiooni „ehtsamaks“, detailitruumaks, ajaloolisemaks kui teist (ühtlasi me teame, et see „ehtsus“ on väga kallis, nii et usume juba automaatselt väga kallite ajaloofilmide suuremat ehtsust)? Ja seda ajastute osas, mida me oma silmaga näinud ei ole! Mulle tundub, et meie kujutlus näiteks XVIII sajandi õukonnaelust, keskaja kloostri, mõnest XIX sajandi sõjast või revolutsioonist – see ongi nende ajaloofilmide loodud! Olid mingid esimesed kuidagiviisi õnnestunud teosed, mis lõid selle baaskujutluse ja teised hakkasid seda matkima. Ikka need parukad, korsetid, laiad kleidid ja kitsad püksid jne. Või Eesti olustiku puhul näiteks see, et talupojad kannavad heinale minnes valget pidžaamat. Filmist filmi. Sest nii oli. See on ehtne.

Niisiis me hindame neid kunstlikke, tingimata ja paratamatult anakronistlikke (ehk ajavõõraid) minevikupilte teiste, samuti enam või vähem anakronistlike ajastupiltide (antud juhul liikuvate piltide) valgusel. Me oleme oma peas loonud nende põhjal ühe „ehtsa“ ajastu, mida pole iial eksisteerinud.

Ühe ajastu totaalne kunstiline rekonstruktsioon, n-ö taasesitamine tõepärasel, saati siis tõesel kujul, on lihtsalt täiesti võimatu. Sama võimatu kui meil on oma elu mälestuse totaalne taastamine, kuigi see peaks ometi olema palju võimalikum, sest mälu pildid meil ju ometi on ja nende ehtsuses me keeldume kahtlemast ega võib-olla tohigi kahelda, et siiski mingi vaimne terviklikkus säilitada.

Tõsi, kirjandusest on teada üks katse, mida ei saa lugeda täiesti ebaõnnestunuks – katse taastada totaalne mälu, surnud minevik tõepoolest hauast välja kutsuda. Pean silmas muidugi Marcel Prousti ja tema kuulsat keeksikest, *madeleine*'i ja selle maitset või Veneetsia tänavaplaadi serva kirjaniku (minajutustaja) jala all – üksikud aistingud, milles ärkas korraga ellu terve ajajärk koos selle sündmuste, inimeste, tundmuste, ka ajalooaga. On muidugi tõsi, et Prousti suurromaan (mis olevatki sündinud taolistest totaalsetest mäluvälgatustest) viimast osa, „Taasleitud aega“ on muu hulgas võimalik lugeda kui väga head, lausa asendamatu illustratsiooni Esimese maailmasõja ajaloole. Seal leiab mentaliteete, ajastu arusaamasid, detaile (kasvõi Pariisi tagalaelust), mida naljalt ei leia ühestki ajaloolisest uurimusest, kui need just ei toetugi Prousti romaanile! Seda küll ajaloolased naljalt ei tee, et nad toetuksid mõnele oma uuritava ajastu romaanile, ja arusaadavatel põhjustel. Aga vahel võiksid ka toetuda. On palju asju, milles dokumendid, kaasaegsete mälestused või ülestähendused on tummad. Inimestel on kombeks üles märkida pigem erilist kui tavalist. Kui võtta kasvõi baltisaksa mõisnike memuaarid, mida pole vähe. Aga kui vähe räägivad need Eesti- ja Liivimaa igapäevaelust, elust mõisaski, külast rääkimata! Ei, kui ka mõisa-elust pajatatakse, siis ikka mõne erakordse sündmuse kaudu ja veelgi armsamaks materjaliks on reisid Euroopasse, mille kirjeldused sarnanevad üksteisega nagu kaks tilka vett ja on kohutavalt igavad. Mälestusi on alati kirjutatud eelkõige oma staatuse põlistamiseks, *hea mälestuse* loomiseks endast, mitte niivõrd soovist jäädvustada ajaloolist tõde. Mälestusteraamatutele üldomane on veel asjaolu, et seal, kus lõpeb lapsepõlv ja algab kool, muutuvad nad igavaks. Lapsepõlves on värske, süütu pilk – asjade, inimeste ja sündmuste nägemine, nii nagu nad lapse ette ilmuvad – veel lubatud. Aga sotsialiseerimine, koolihariduse peaesmärk, nõuab üldkehtivate jutustuste omaksvõtmist ja kordamist.

Kuid nagu öeldud, lisaks arhiividokumentidele, memuaristikale ja muule ajaloo-*materjalile* on meil olemas ka üks *ajakujutus*. Selleks on ilukirjandus. Arhiividesse tõde lihtsalt ladestub, valega läbisegi, memuaaride põhieesmärgiks on siiski tõe ilustamine (ehk „natukene“ ka valetamine), kuid kirjandus teatud mõttes otsib tõde ennast. Mitte tingimata omakasupüüdmatul eesmärgidel. Pigem selleks, et olla *usutav*, mõjuda. Aga kirjanik teab, et ükski väljamõeldis või võltsing ei suuda olla nii pöörane kui elu, mida pigem peab tihti natuke lahjendama, et ta ikka tõepärane näiks. Tõde otsib muidugi ka ajaloolane, aga meetodid on erinevad, mõneti isegi vastassuunalised. Ajaloolane kogub detaile ja fakte, tõde oleks nagu nende summa: mida rohkem fakte, seda totaalsem tõde. Kirjanik otsib seda detaili, otsib fakti, otsib sündmust. Seda ühte, milles olnud aeg (või ka olev aeg, millest aga juba raamatu ilmumise ajaks on saanud olnud aeg) ellu ärkaks.

Üks (minu jaoks) värske näide. Kui palju ma ka ei oleks lugenud meie maa lähiajaloo, ma mõtlen selle veidi vanemast kihistusest, XIX sajandi lõpust, XX algusest, n-ö vana maailma loojanguajast, kus Eesti- ja Liivimaa kontekstis kesksed kujud on teadagi saks ja mats, mõisnik ja talupoeg, eestlane-lätlane ja baltisakslane – kui palju ma neist poleks ka lugenud, tabas mind mingi mineviku elustumise, millestki arusaamise tunne nende kahe tegelase suhete osas alles Siegfried von Vegesacki jutustust „Jaschka ja Janne“¹ lugedes. Asi polnud mitte niivõrd tegelaskujudes ja nende suhte võib-olla romantilis-utopistlikus loos. Asi oli pildis, mille autor maalib oma nooruspõlve, Esimese maailmasõja eelsete aastate Tartust. Õigemini kahest linnast, saksa Dorpatist ja eesti Tartust, ning jõest ja sillast nende vahel. Ma polnud kusa-

gilt lugenud, milline omamoodi eesti geto oli Ülejõe linnaosa ja et ühel saksa korporandil oli lausa keelatud, sotsiaalsete sanktsioonide ähvardusel, värvimüts peas, *avalikult* troskas üle kivisilla sõita (välja arvatud teatud eesmärkidel ja asjaoludel). Varjatult, ülestõstetud kummi all võis küll. Silmas peeti muidugi läbikäimist üle jõe elavate eesti naiste ja tüdrukutega. Võimalik, et tegemist on teatud kirjandusliku liialdusega, aga kirjanik on leidnud selle ühe detaili – jõe, silla, üle selle ööpimeduses veereva troska, üles tõstetud katus varjamas selle reisijat –, et muuta elavaks nende kahe maailma traagiline ja (meile) mõistmatu lahutatus, muuta kuidagi hoopis ruumilisemaks ja avaramaks kogu selleaegne Tartu. Ja mitte ainult selleaegne. Ma arvan, et ma ei vaata Emajõe ja selle teist kallast kunagi enam päris sama pilguga kui enne.

Minevik jaguneb laias laastus muidugi kaheks: meie ajaks ja ajaks enne meid. Meie aeg algab rangelt võttes meie isikliku mäluga, aga ma ütleksin, et on olemas veel laiendatud meie aeg. Mingil viisil kuulub meie isiklikku minevikku ka nende inimeste aeg, keda me elus oleme tundnud. Nad on andnud meile elava tunnistuse

*Vanaema Marta, vanaisa Johannes ja isa Vahur
1922. aastal Vahukülas Järvamaal.
Autori erakogu*

¹ Saksa keelest tõlkinud Silva Lilleorg. Loomingu Raamatukogu 2023, 26.

oma ajast, mitte ainult mälestuste ja juttude kujul, isegi mitte eelkõige nende kujul, vaid pigem kogu oma olemisega. Iga inimene ju on ka oma aja kehastus. 1895. aastal sündinud isaema Marta Niigov-Õnnepalu (snd Stokebi) kaudu ma justkui oleksin elanud ka päris XX sajandi koidikul, otsapidi veel XIX sajandis. Tsaariajal. Sest mul on silme ees üks selles ajas kujunenud inimene, tema mõtted, tema liigutused, tema tõekspidamised, tema sõnavara ja keel. Inimene tervikuna on võltsimatu nähtus ja ainult inimeses elab tema aeg võltsimatul kujul, ükskõik kui palju see inimene ka püüaks muutuda ja ajaga kaasas käia. Ka vanaema noppis raadiost moodsaid sõnu ja põimis neid oma lausetesse, tihti valesti.

Tema kaudu ma justkui oleksin nuusutanud ka „Tõe ja õiguse“ aegseid olusid, teaksin midagi nendest inimestest lisaks sellele, mida ma olen lugenud romaanist. See teatav elav side muutis näiteks „Tõe ja õiguse“ filmi minu jaoks veidi raskesti vaadatavaks, mitte päris tõsiseltvõetavaks. Või ütleme, vaatasin seda kui ajaloolist muinasjuttu, aga kogu selles hoolega, detailhaaval üles ehitatud keskkonnas nägin vaid butafooriumat. Üks anakronism ajab seal teist taga. Ja asi polnud vaid materiaalse elu finesses. Ma tean ka, et need inimesed ei saanud rääkida nii, nagu filmis räägiti. Oli kohe kuulda, kui Tammsaare teksti asemele astus tänapäeval filmi jaoks kirjutatud tekst. See kubises sõnadest, väljenditest, mõistetest ja tegelikult ka arusaamadest, mida sel ajal ei olnud veel olemas.

Mineviku taaselustamine kunstis on niisiis üks igavesti peenike värk. Eriti mis puudutab lähiminevikku, seda, millega lugejal-vaatajal on veel isiklik suhe. Ja eriti muidugi seda, mida ta otseselt mäletab. Mitte et ta mäletaks seda paremini kui filmitegija, aga mäletab siiski teatavas totaalsuses, mitte detailhaaval. Õieti peaks lähiminevikku kujutavad filmid klassifitseerima nostalgia-, mitte ajalooilmade kategooriasse. Tõepäraste detailide kokkukuhjamisest pole seal mingit abi. Sest tegelikult me mineviku materiaalseid olusid siiski üks ühele taasluua ei saa. Ei saa, ja kõik! See on seesama seadus, mis keelab meil ajas tagasi liikuda, vähemalt selles elus ja tavateadvuses, kui nii võib öelda. Ükskõik kui hoolikalt filmi kunstnik ka iga nõõpi ja saapapaela ei valiks – vaataja, kellel on samast ajast oma mälupeilt, ei näe mitte kõiki neid tuhandeid detaile, mis on „õiged“, vaid seda ainsat, mis on vale. Ja mis muudab ka kõik muu natuke kahtlaseks.

Kuid kunstis on hoopis üks teine võimalus mineviku taaselustamiseks, ja see ei käi mitte detailide ja tõsiasjade kuhjamise, vaid üheainsa täpselt valitud üksikasja kaudu. Ma ei usu, et seda üksikasja asja saab õieti *valida* – ma mõtlen, valida väga teadlikult või läbimõeldult. Eks seal ole ikka mängus mingi „nõidus“, mälu salajane infooperatsioon, kus ta söödab su ette just selle ja mitte millegi muu – võta vaid vastu see sööt ja kasuta ära. Mis nõuab teadagi julgust.

Rainer Sarneti „Nähtamatu võitlus“ pole mõistagi mingi ajalooilm. Ta on otse rõhutatult ebaajalooline – esimestest kaadritest peale antakse meile mõista, et see, mida me näeme, pole tõsi, see on muinasjutt, *kung-fu*, stilisatsioon, liialdus, nali. See võtab kohe maha mingi tõepärasuse paine, laseb meil vabalt vaadata – ja püüab lõksu! Sest tegelikult on tegemist vägagi ajalooilmiga. Selle tegevus toimub „nõukogude ajal“, ilma et oleks ülearu selge, millal nimelt ja isegi kus. See „kus“ oleks ka nagu – nõukogude aeg!

Ning kogu oma ülepakutuse ja groteski juures oli see minu jaoks esimene kord, kui ma nägin ekraanil tolle aja tõepärasust, usutavat kujutust. Ei, kõik oli vale, polnud ühtegi kaadrit, mis oleks püüdnud tõetruult rekonstrueerida tollaseid olusid. Aga seal oli üks taarapunkt. Kõik, kes sellel ajal on elanud, teavad, mis oli taarapunkt ja kuidas see välja nägi. Ei, ma ei olnud taarapunkti unustanud, sõna „taarapunkt“ tõi mu mälust varemgi esile mingid kindlad pildid. Ometi äratas see filmi taarapunkt, mis, kohe näha, polnud üldse realistlik, minus ellu tõelise taarapunkti ja selle kaudu kogu tolle aja. Nähes neid jämedast raudtraadist kokku keevitatud ja kilisevaid-kolisevaid pudelikaste, ukse taga seisvat koreograafilist ja stiliseeritud saba rätikute, palitute ja pudelivõrkudega nõukogude naistest, tabas mind ootamatu üllatus: kas ma tõesti elasin selles ajas, selles taarapunktide maailmas? Kas see on võimalik? Ma ei ütle, et see mineviku äkiline elluärkamine minus oleks olnud läbini meeldiv. Ei olnud. See oli ka kuidagi vastik. Aga siiski puhastav. Asi on selles, et üks tõeline, elav, elluärkanud mälestus pühib meist minema terve müriaadi valesid mälestusi, mugavaid lugusid ja pilte, mida me oma minevikust endale jutustanud ja maalinud oleme. Kadunud aja elluärkamine on *toores* sündmus. Kas seda peab tahtma? Ei pea. Aga võib. Kui sa usud, et tõel on mingi mõte. Et tõde on midagi enam kui tõsiasjad ja et – nii naiivne ja absurdne kui see ka on – minevik on osa meie teadvuse totaalsusest, et minevik on praegu, nüüdsama, nagu muide, võib-olla (veelgi jaburam hüpotees!) ka tulevik. Kuid igal juhul, ettevaatust! Kadunud aega unustusest välja loitsides me ei tea, kelle või mille me tegelikult ellu äratame.